

บทที่ 2

แนวความคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาพัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในตำบลหลังสวน จังหวัดชุมพรนั้น มีความจำเป็นต้องศึกษาแนวความคิด แบบจำลองและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นแนวทางในการวิเคราะห์อย่างเหมาะสมต่อไป โดยมีแนวความคิด ทฤษฎี แบบจำลอง และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

แนวความคิดด้านการตั้งถิ่นฐาน

แนวความคิดด้านพัฒนาการของเมือง

แนวความคิดด้านระบบกิจกรรมและที่ตั้ง

แนวความคิดเกี่ยวกับย่านและองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง

แนวความคิดด้านการอนุรักษ์และพัฒนามรดกทางวัฒนธรรมของเมือง

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

กรอบแนวความคิด

ขั้นตอนการศึกษา

2.1 แนวความคิดด้านการตั้งถิ่นฐาน

2.1.1 ความหมายของการตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐาน¹ หมายถึง การอยู่เป็นหลักแหล่งอันถาวรของกลุ่มสังคมมนุษย์ซึ่งเป็นผลรวมของวัฒนธรรมหนึ่งๆ เมื่อใช้เกณฑ์ทางด้านจำนวนและความหนาแน่นประชากร (ตัวเลขจะแตกต่างกันไปตามแต่ละประเทศ) กิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจ (การเกษตร อุตสาหกรรม การค้า-บริการ) พื้นที่ปลูกสร้างอาคาร มาพิจารณาในการจำแนกการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ จะสามารถจำแนกได้ว่า การตั้งถิ่นฐานที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการค้า อุตสาหกรรม มีจำนวนและความหนาแน่นประชากรในขอบเขตพื้นที่ปลูกสร้างที่เกาะกลุ่มกันหนาแน่น ถิ่นฐานนี้สามารถเรียกได้ว่า ชุมชนเมือง และการตั้งถิ่นฐานที่ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตร มีความหนาแน่นประชากรเบาบางซึ่งอยู่กระจายตัวในพื้นที่กว้างขวาง ถิ่นฐานนี้สามารถเรียกได้ว่า ชนบท

¹ ดุษฎี ทายตะคุ และคณะ, วิวัฒนาการกรุงรัตนโกสินทร์: การศึกษาเพื่อเสนอแนะการใช้ที่ดินในอนาคต, รายงานการวิจัย (กรุงเทพมหานคร: สุภาพกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 28.

การตั้งถิ่นฐาน² หมายถึง การที่มนุษย์จัดการสร้างสรรค์สิ่งต่างๆบนโลก เช่น บ้านเรือน ไร่ นา ถนนหนทาง โรงงาน วัด โรงเรียน สำนักงานหรือแม้แต่สวนสาธารณะเพื่อเป็นที่อยู่อาศัย และทำมาหากิน

2.1.2 รูปแบบการตั้งถิ่นฐาน

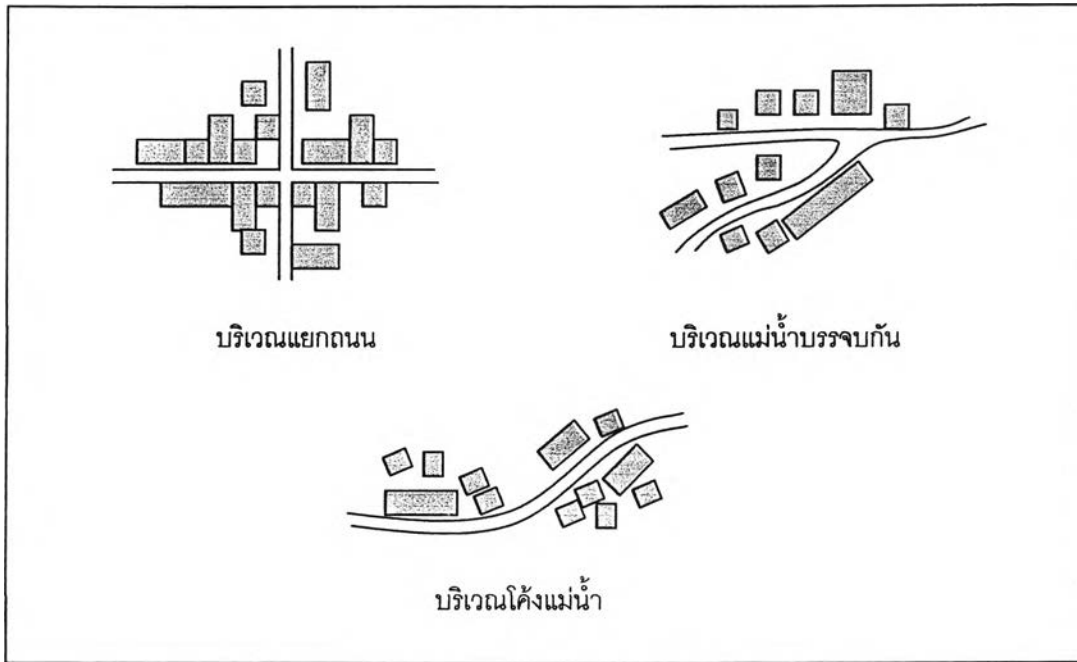
จักรชัย พงศ์ประยูร³ ได้อธิบายรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน โดยแบ่งออกเป็น 4 รูปแบบ คือ

2.1.2.1 การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม (Clustered Settlement)

เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การตั้งถิ่นฐานแบบกระจุก โดยการตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะมีความสัมพันธ์กับปัจจัยทางธรรมชาติหรือปัจจัยทางกายภาพค่อนข้างสูง เช่น ที่ราบลุ่ม แม่น้ำ หุบเขา บริเวณค้ำน้ำ และบริเวณที่แม่น้ำมาบรรจบกัน เป็นต้น ในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐานอาจเริ่มจากครอบครัวเดี่ยวโดดๆ หรือ 2-5 หลังคาเรือนขึ้นไป และมีการขยายตัวของการตั้งถิ่นฐานภายหลังเนื่องจากจำนวนคนมากขึ้น กลุ่มบ้านขนาดเล็กขยายใหญ่ขึ้นเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระยะเวลาในการสร้างหมู่บ้าน โดยหมู่บ้านที่มีขนาดใหญ่มักก่อตั้งเป็นเวลานาน มีประชากรอยู่หลายชั่วอายุคน การตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มนี้จะเป็นการตั้งถิ่นฐานในชนบทที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม โดยพื้นที่เกษตรจะอยู่บริเวณรอบหมู่บ้าน ส่วนการเลี้ยงสัตว์ เช่น เป็ด ไก่ หมู วัว จะเลี้ยงในบริเวณบ้านหรือใกล้ๆบ้าน บางครั้งเรียกรวมกันว่า หมู่บ้านเกษตรกรรม การตั้งถิ่นฐานแบบนี้เป็นการตั้งถิ่นฐานแรกเริ่มที่สามารถพบได้ทั่วไปในทุกภูมิภาคทั่วโลก ผลจากการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่มนี้ ถ้าพิจารณาในเชิงเศรษฐกิจแล้วจะก่อให้เกิดผลเสียทางเศรษฐกิจ เพราะพื้นที่การเกษตรอยู่ห่างไกลจากบ้านเรือนของเกษตรกร ทำให้ไม่สะดวกและเสียเวลาในการเดินทางไปกลับระหว่างพื้นที่เกษตรกับที่อยู่อาศัย พื้นที่เกษตรอาจไม่ได้รับการดูแลดีเท่าที่ควร แต่มีผลดีทางสังคมและจิตใจ คือ การได้อยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มทำให้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและอบอุ่น

² ชันดี วายลี และคณะ, ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2528), หน้า 36.

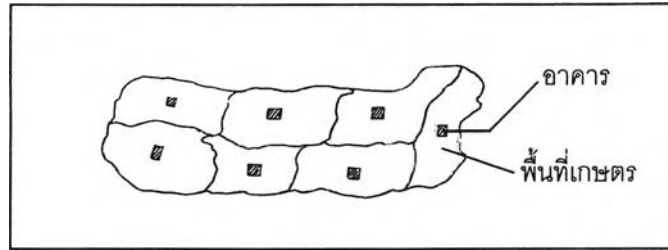
³ จักรชัย พงศ์ประยูร, การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิชย์ จำกัด, 2536), หน้า 40-42.

ภาพที่ 2.1 รูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบกลุ่ม

2.1.2.2 การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย (Dispersed หรือ Scattered Settlement)

การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย เป็นการตั้งถิ่นฐานที่บ้านเรือน อยู่นอก คอกสัตว์ โรงเก็บเครื่องมือต่างๆของเกษตรกรตั้งอยู่ในพื้นที่การเกษตรของตนเอง หรืออาจเรียกว่าการกระจายในลักษณะโดดเดี่ยว (Isolated Settlement) ความห่างของบ้านเรือนขึ้นอยู่กับขนาดที่ดินแต่ละครอบครัว การตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะมีศูนย์กลางร่วมกัน เช่น วัด โรงเรียน สถานีอนามัย ตลาด ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบกระจายนี้จะพบในชนบทของประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น ตอนเหนือของสหรัฐอเมริกา สหราชอาณาจักร เนเธอร์แลนด์ ออสเตรเลีย เป็นต้น สำหรับประเทศไทย การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้จะปรากฏในบริเวณที่เกษตรกรประกอบอาชีพเกี่ยวกับการทำไร่ เช่น ไร่อ้อย ไร่สับปะรด ไร่มันสำปะหลัง รวมทั้งพวกที่ทำสวนผลไม้ โดยจะกระจายอยู่ไม่ไกลนักในพื้นที่สวนของแต่ละครอบครัว แนวเขตของสวนจะมีคูคลองกัน การตั้งถิ่นฐานรูปแบบนี้ทำให้ไม่เสียเวลาในการ เดินทางไปกลับระหว่างพื้นที่เกษตรกับบ้าน ดังนั้นจึงมีเวลาดูแลผลผลิตได้อย่างเต็มที่ บางบริเวณอาจจะใช้วิธีการทำฟาร์มสวนผสม (Mixed Farming) คือใช้ทั้งเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์

ภาพที่ 2.2 การตั้งถิ่นฐานแบบกระจาย

2.1.2.3 การตั้งถิ่นฐานแบบสุ่ม (Random Settlement)

การตั้งถิ่นฐานแบบสุ่ม เป็นการตั้งถิ่นฐานที่มีลักษณะเป็นกลุ่มและกระจายแบบโดดเดี่ยวสลับกัน โดยการตั้งถิ่นฐานครั้งแรกจะอยู่รวมกันเป็นกลุ่มหมู่บ้าน ต่อมาเมื่อมีคนมากขึ้น ก็มีการขยายพื้นที่เกษตร ขยายการตั้งถิ่นฐาน และในขณะเดียวกันมีบางบ้านต้องการความเป็นอิสระ กับต้องการที่จะไปสร้างที่อยู่อาศัยในพื้นที่ของตนเองเพื่อจะได้ดูแลไร่นาได้เต็มที่ จึงปรากฏว่ามีการตั้งถิ่นฐานกระจายออกไปจากหมู่บ้าน

2.1.2.4 การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม (Linear Settlement)

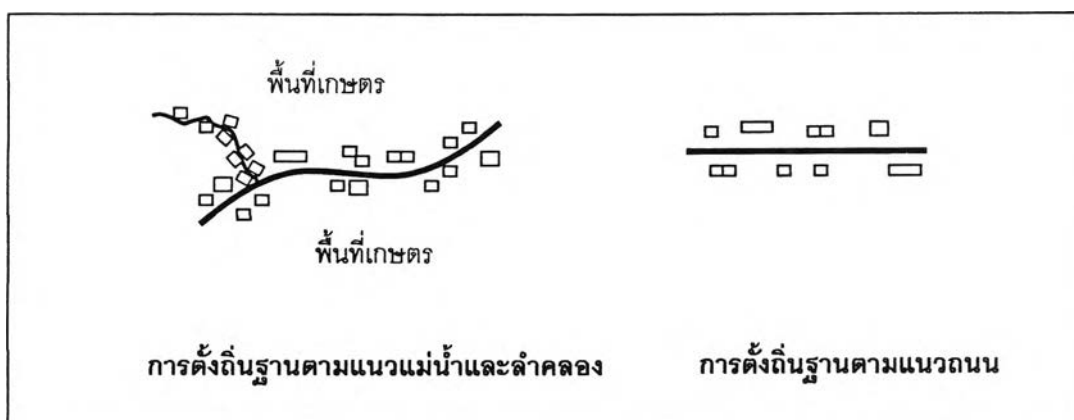
การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้จะปรากฏในบริเวณที่ราบเป็นส่วนใหญ่ โดยไม่ค่อยพบในบริเวณที่สูง ลักษณะการตั้งบ้านเรือนจะเป็นแนวยาวตามเส้นทางคมนาคมที่สะดวก โดยอาจจะตั้งอยู่เป็นกลุ่มติดต่อกันในเขตที่เป็นชุมชนการค้า หรือทางแยกของเส้นทางคมนาคม ส่วนบริเวณที่อยู่ไกลออกไปอาจมีการตั้งบ้านเรือนห่างกัน สำหรับพื้นที่เกษตรจะอยู่บริเวณด้านหลังของที่อยู่อาศัย เส้นทางคมนาคมที่ส่งเสริมให้มีการตั้งถิ่นฐาน ได้แก่ แม่น้ำ ลำคลอง ถนน ตามแนวยาวของหุบเขาแคบๆและบริเวณแนวของน้ำพุ เป็นต้น

2.1.2.4.1 แม่น้ำ การตั้งถิ่นฐานบริเวณริมฝั่งแม่น้ำส่วนใหญ่จะอยู่

บริเวณที่เป็นคันดินธรรมชาติที่น้ำท่วมไม่ถึง หรือบริเวณที่ราบชั้นบันได ส่วนมากเป็นการตั้งถิ่นฐานระยะแรกของโลก เมืองหลวงหรือเมืองต่างๆมักจะอยู่ริมฝั่งแม่น้ำทั้งสิ้น เพราะแม่น้ำมีปัจจัยหลายอย่างที่ดึงดูดให้เกิดการตั้งถิ่นฐาน แนวคิดของแฟร์ชิล ที่ว่า แม่น้ำมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เพราะเป็นแหล่งน้ำจืดอันสำคัญที่ส่งเสริมให้มีอาหาร การคมนาคม สันทนาการ เมืองต่างๆมักตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำโดยใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับบริเวณอื่นๆได้สะดวก และยังช่วยในการเผยแพร่วัฒนธรรมต่างๆสู่บริเวณรอบนอกอีกด้วย ความหนาแน่นของการตั้งถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำจะมีความแตกต่างกัน โดยบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำตอนล่างซึ่งเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ที่ราบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำจะเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นมากกว่าแม่น้ำตอนบน

2.1.2.4.2 ลำคลอง เป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ โดยขุดเพื่อเชื่อมระหว่างแม่น้ำกับแม่น้ำ ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นแนวตรงและอยู่ในบริเวณที่ราบเพื่อใช้เป็นแหล่งน้ำจืด การคมนาคมขนส่ง การเกษตร การอุปโภคบริโภค ดังนั้นจึงเป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานของบ้านเรือนหรือเมืองต่าง

2.1.2.4.3 ถนน เส้นทางคมนาคมทางบกไม่ว่าจะเป็นรถยนต์หรือรถไฟ เป็นเส้นทางที่เกิดขึ้นระยะหลังที่ดึงดูดให้มีการอพยพจากพื้นที่บริเวณภายใน ที่เป็นแหล่งเกษตรกรรมให้ออกมาตั้งถิ่นฐานบริเวณสองฝั่งถนน ทั้งนี้เพราะถือว่าเป็นเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและรวดเร็วกว่าทางน้ำ จากการที่ถนนเป็นปัจจัยดึงดูดให้มีการตั้งถิ่นฐานหนาแน่นขึ้นเรื่อยๆ ดังจะเห็นว่าบางบริเวณกลายเป็นชุมชนใหญ่หรือกลายเป็นเมืองหลังจากมีการพัฒนาเส้นทางคมนาคม นอกจากนี้ยังปรากฏว่าราคาที่ดินใกล้ถนนจะสูงอีกด้วย

ภาพที่ 2.3 การตั้งถิ่นฐานตามแนวเส้นทางคมนาคม

2.1.3 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน

มีนักวิชาการหลายท่านได้กล่าวถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน ดังนี้

2.1.3.1 Gren T. Trewartha⁴ ได้กล่าวถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน สรุปได้ว่าประกอบด้วย 3 ประการ คือ

1) ปัจจัยเกี่ยวกับสภาพทางธรรมชาติ ได้แก่ สภาพภูมิประเทศ อากาศ ดิน แร่ธาตุ แหล่งน้ำ เป็นต้น

2) ปัจจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรม ได้แก่ สังคม เศรษฐกิจ การเมือง ทัศนคติ เป็นต้น

⁴ Gren T. Trewartha, *Reading in Cultural Geography* (New York: John Wiley & Sons Inc., 1962), pp. 77-78.

3) ปัจจัยเกี่ยวกับประชากร ได้แก่ ความแตกต่างของประชากรเกี่ยวกับการเกิด การตาย การย้ายถิ่น เป็นต้น

2.1.3.2 Paul J. Cloke⁵ ได้กล่าวถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน สรุปได้ว่าประกอบด้วย 4 ประการ คือ สภาพทางธรรมชาติ กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ประวัติความเป็นมาของประชากร และอิทธิพลทางสังคม

2.1.3.3 นำวัลย์ กิจรัชกุล⁶ ได้กล่าวถึงอิทธิพลที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐาน สรุปได้ว่า ประกอบด้วย 3 ประการ คือ

1) อิทธิพลด้านสภาพธรรมชาติ ได้แก่ แหล่งน้ำ ดิน สภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ แหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ละติจูด ระดับความสูง บริเวณที่กำบัง

2) อิทธิพลด้านกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ได้แก่ การเกษตร การอุตสาหกรรม การค้า การคมนาคมขนส่ง

3) อิทธิพลด้านสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ เหตุการณ์ทางการเมืองและประวัติศาสตร์

2.1.3.4 ฉัตรชัย พงศ์ประยูร⁷ กล่าวว่า ปัจจัยด้านวัฒนธรรมเป็นปัจจัยหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐาน ซึ่งประกอบด้วยปัจจัยหลัก 4 ข้อ ดังนี้

1) ระบบเศรษฐกิจและสังคม

จัดเป็นปัจจัยที่เกิดขึ้นภายหลังเมื่อการตั้งถิ่นฐานได้เกิดขึ้นแล้ว และผ่านระยะการตั้งตัวไปได้แล้ว หลังจากนั้นความแตกต่างในเรื่องการขยายตัวและความมั่นคงของแหล่งตั้งถิ่นฐานจะขึ้นอยู่กับระบบเศรษฐกิจและสังคมในระดับท้องถิ่นนั่นเอง ความสัมพันธ์ระหว่างรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและระบบเศรษฐกิจสังคมของประเทศไทยนั้น ส่วนใหญ่มีชีวิตอยู่ตามหมู่บ้านที่พึ่งตนเอง การติดต่อกับโลกภายนอกมีจำกัดอยู่เฉพาะการแลกเปลี่ยนระดับภูมิภาคเท่าที่จำเป็น แต่ต่อมาเนื่องจากการได้ติดต่อกับค้าขายกับโลกภายนอกมากขึ้น ผู้คนจึงมีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไป จากวิถีแบบพอกินพอใช้ได้หันมาทำการเกษตรเพื่อการค้า ผลก็คือทำให้ชุมชนแปรสภาพเป็นชุมชนเมืองมากขึ้นกว่าเดิม

2) การถือครองที่ดิน

ตั้งแต่สมัยโบราณ ชาวไทยสามารถบุกเบิกพื้นที่ซึ่งเป็นของรัฐ ทำการ

⁵ Paul J. Cloke, *An Introduction to Rusal Settlement Planning* (New York: Harper & Row PublisHers,1983), p.2.

⁶ นำวัลย์ กิจรัชกุล, *ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน* (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, 2528),หน้า 14-22.

⁷ ฉัตรชัย พงศ์ประยูร, *การตั้งถิ่นฐานมนุษย์:ทฤษฎีและแนวทางปฏิบัติ* (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิชย์, 2536), หน้า 46.

เพาะปลูกเพื่อเลี้ยงครอบครัวได้ การถือครองที่ดินสมัยก่อนจึงไม่ใช่ปัญหา แต่ปัจจุบันพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ต่อการเกษตรหมดไปแล้ว เนื่องจากการขยายตัวอย่างรวดเร็ว ดังนั้น การบุกเบิกที่เพาะปลูกใหม่จะติดตามด้วยการตั้งถิ่นฐานใหม่ และในที่สุดก็กลายเป็นหมู่บ้านถาวรที่มีการจัดทะเบียนถูกต้องตามกฎหมาย

3) การขนส่ง

การสร้างเส้นทางคมนาคมต่างๆ ได้มีอิทธิพลต่อรูปแบบการกระจายของแหล่งตั้งถิ่นฐาน หมู่บ้านเป็นจำนวนมากได้เกิดขึ้นตามเส้นทางคมนาคม เท่ากับเป็นการกระจายความหนาแน่นของหมู่บ้านไปสู่ที่บุกเบิกใหม่ แหล่งชุมชนเหล่านี้จะมีบทบาทและหน้าที่แตกต่างจากหมู่บ้านเกษตรแบบเดิม เพราะส่วนใหญ่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งบริการ ศูนย์กลางการค้า และอาชีพอื่นๆ ดังนั้นการตัดเส้นทางคมนาคมใหม่จึงเท่ากับเป็นการบุกเบิกที่ทำกิน ความสะดวกการคมนาคม และมีอิทธิพลต่อการกระจายของเขตการตั้งถิ่นฐานออกไปด้วย

4) นโยบายทางด้านการเมืองของรัฐ

ปัจจัยทางด้านการเมือง หมายถึง อิทธิพลต่างๆ อันเกิดจากนโยบายการตัดสินใจของรัฐบาล และมีผลโดยตรงต่อลักษณะการตั้งถิ่นฐาน บาร์บารา วอร์ด ผู้เชี่ยวชาญทางด้านการศึกษาตั้งถิ่นฐานมนุษย์เคยกล่าวไว้ว่า แนวความคิดเกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐานมนุษย์จะปราศจากวัตถุประสงค์ทางการเมืองไม่ได้ ในเมื่อความสะดวกสบายของประชาชน ความปลอดภัย และเรื่องวัฒนธรรมที่ดี ต่างผูกพันอย่างใกล้ชิดกับสภาพแวดล้อมในแหล่งตั้งถิ่นฐาน

2.1.3.5 วิลาวรรณย์ เอื้อวงศ์กุล⁸ สรุปปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกที่ตั้งถิ่นฐานได้ 3

ประการ คือ

- 1) ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ ได้แก่ แหล่งน้ำ ที่ดอน ที่ที่ดินอุดมสมบูรณ์ และแหล่งแร่ เป็นต้น
- 2) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เป็นปัจจัยสำคัญที่มักเกิดคู่กับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนและมีอิทธิพลต่อการขยายตัวเป็นเมืองต่อไปในอนาคต ได้แก่ บริเวณที่อยู่ใกล้แหล่งวัตถุดิบ บริเวณที่ตั้งโรงงานอุตสาหกรรม บริเวณเส้นทางคมนาคมตัดกัน บริเวณจุดเชื่อมต่อของเส้นทางคมนาคม
- 3) ปัจจัยทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนความเชื่อของแต่ละกลุ่มชน ได้แก่ สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สถานที่ประวัติศาสตร์ ลักษณะที่เป็นประเพณีนิยมหรือความเชื่อต่าง ๆ

⁸ วิลาวรรณย์ เอื้อวงศ์กุล, "ความสัมพันธ์ระหว่างพัฒนาการของเมืองกับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม: กรณีศึกษาเมืองเรณูนคร," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต สาขาวิชาการวางผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 11.

แม้ปัจจัยทั้งสามข้างต้นจะมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ แต่แน่นอนว่า ความแตกต่างของแต่ละปัจจัยย่อมมีมากขึ้นอยู่กับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง รวมทั้งเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมและความเชื่อของแต่ละชุมชน เหตุนี้เองที่ส่งผลในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มีลักษณะและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่แตกต่างกัน

2.1.3.6 Michael Carr⁹ ได้กล่าวถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานไว้ 4 ด้านด้วยกัน คือ

1) อิทธิพลจากสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง

ประกอบด้วยสภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง โดยในด้านการเมือง หมายถึง นโยบาย การวางแผน และการควบคุมซึ่งเป็นหน้าที่ของรัฐบาล รวมถึงอิทธิพลต่างๆจาก นโยบายของรัฐบาล ซึ่งมีผลโดยตรงต่อการตั้งถิ่นฐาน

2) อิทธิพลจากธรรมชาติของสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

ประกอบด้วยสภาพพื้นที่ และลักษณะทางกายภาพที่มีอิทธิพลสำคัญต่อการตั้งถิ่นฐาน นับเป็นปัจจัยหนึ่งที่สำคัญในการกำหนดให้เกิดรูปแบบการตั้งถิ่นฐานแบบต่างๆ

3) อิทธิพลจากเทคโนโลยี

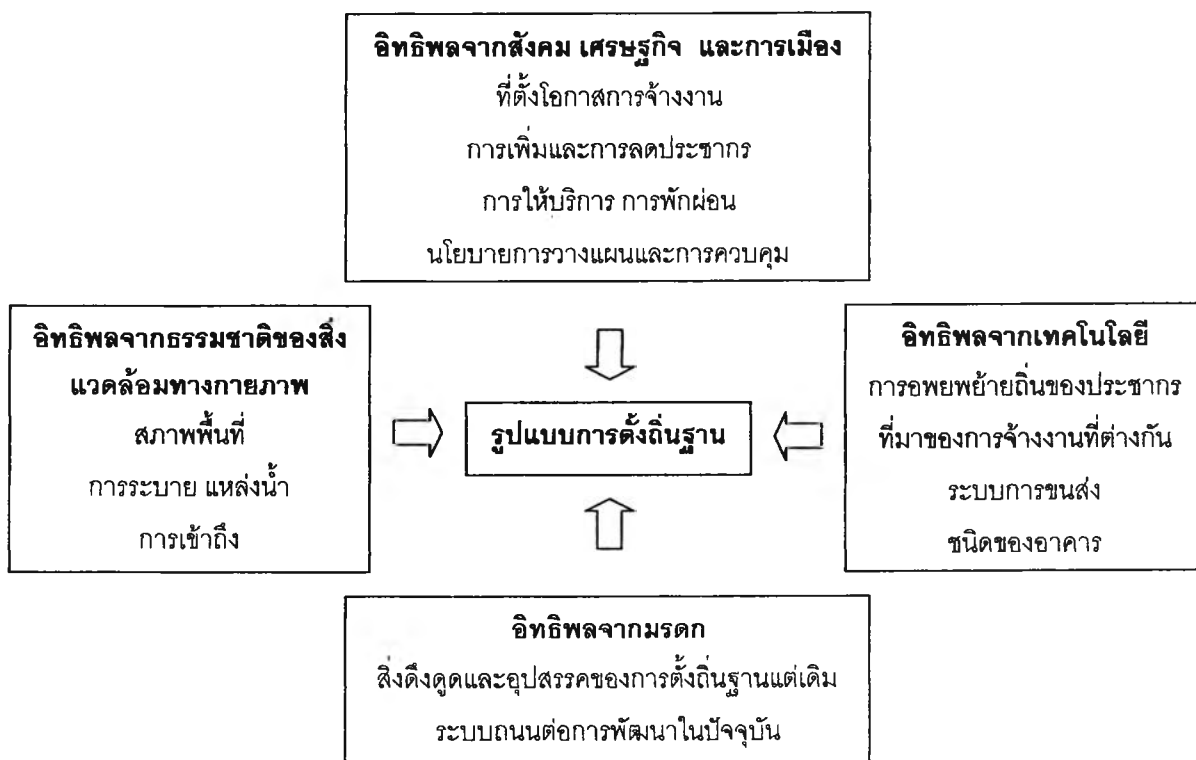
ประกอบด้วย ระบบการขนส่ง และระบบถนนที่มีผลต่อการพัฒนาในพื้นที่ เส้นทางคมนาคมที่มีอิทธิพลต่อการกระจายของชุมชนและแหล่งตั้งถิ่นฐาน รวมถึงสิ่งปลูกสร้าง เทคโนโลยีการก่อสร้างที่มีการพัฒนาตามยุคสมัย เช่น วัด ที่อยู่อาศัย เป็นต้น

4) อิทธิพลจากอดีต

ประกอบด้วยสิ่งดึงดูดและอุปสรรคของการตั้งถิ่นฐานแต่เดิม ทั้งนี้ในแต่ละสมัยปัจจัยที่ดึงดูดให้มีการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่จะแตกต่างกันไป เช่น การเข้าถึงพื้นที่ หรือกิจกรรมต่างๆในพื้นที่

ปัจจัยการตั้งถิ่นฐานจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อม และมีความสัมพันธ์กับความต้องการขั้นพื้นฐาน เช่น น้ำ ซึ่งใช้ในการบริโภคและการคมนาคมขนส่ง การค้าขายแลกเปลี่ยนอาหารและวัตถุดิบในการก่อสร้างที่อยู่อาศัย รวมถึงการป้องกันภัยจากธรรมชาติและจากมนุษย์ด้วยกันเอง

⁹ Michael Carr, *Patterns: Process and Change in Human Geography* (London: McMilan Education, 1989),

แผนภูมิที่ 2.1 แบบจำลองปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน

ที่มา : Carr, 1989 :36 อ้างใน ชัญญู ชีวภรณ์ภักดิ์, 2544 : 13.

2.2 แนวความคิดเกี่ยวกับวิวัฒนาการของเมือง

2.2.1 Taylor¹⁰ ได้แบ่งวิวัฒนาการของเมืองโดยพิจารณาจากลักษณะโครงสร้างภายในของเมืองที่ปรากฏให้เห็นเป็นแนวดถนนและการใช้ที่ดินออกเป็น 4 ระดับ โดยเปรียบเทียบกับชีวิตของมนุษย์ในช่วงวัยที่ต่างกันได้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

2.2.1.1 ขั้นแรก (Infantile) เริ่มจากการรวมตัวเป็นชุมชนเมืองขนาดเล็ก ไม่มีการแบ่งแยกการใช้ที่ดินชัดเจน

2.2.1.2 ขั้นวัยรุ่น (Juvenile) เริ่มแบ่งการใช้ที่ดินเป็นย่านพักอาศัย และมีกิจกรรมอุตสาหกรรมเล็กๆอยู่ในครัวเรือน

2.2.1.3 ขั้นผู้ใหญ่ (Mature) โครงสร้างภายในเมืองแบ่งเป็นที่พักอาศัย พาณิชยกรรม และอุตสาหกรรมอย่างเห็นได้ชัดเจน

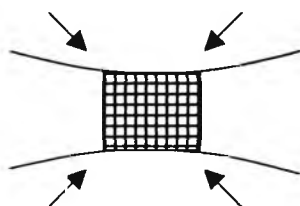
2.2.1.4 ขั้นชรา (Senile) เป็นเมืองที่มีโครงสร้างภายในเสื่อมโทรม เนื่องจาก

¹⁰ Lewis Keeble, *Principles and practice of town and country planning* (London: The Estates Gazette, 1972), p. 87.

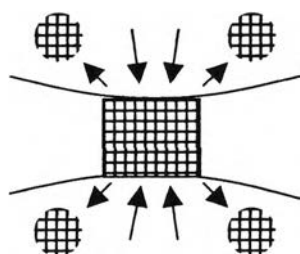
การโตเต็มที่

อย่างไรก็ตาม วิวัฒนาการของเมืองตามแนวคิดนี้ก็ได้หมายความว่า จะต้องเกิดขึ้นในทุกขั้นตอน เพราะบางเมืองอาจมีวิวัฒนาการอยู่เพียงขั้นแรกขั้นเดียวแล้วไม่มีการพัฒนาสู่ขั้นอื่นๆ ในขณะที่บางเมืองมีการพัฒนาอย่างสม่ำเสมอและเรียนรู้การป้องกันเมืองไม่ให้พบกับสภาพที่เสื่อมโทรมจึงไม่ต้องพบกับวิวัฒนาการในขั้นสุดท้าย

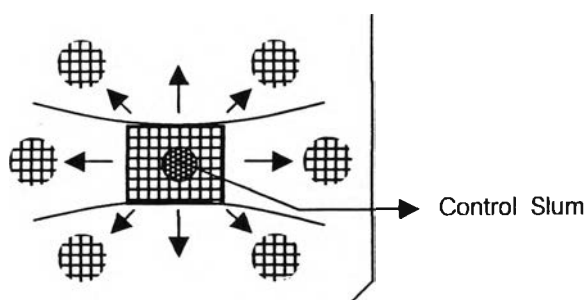
2.2.2 Patrick Geddes¹¹ ได้แบ่งวิวัฒนาการของเมืองออกเป็น 4 ขั้น ตามลำดับ คือ ขั้นที่ 1 เริ่มกระจุกตัว (inflow) เป็นขั้นเริ่มต้นของการรวมตัวเป็นชุมชนเมือง

ขั้นที่ 2 มีการขยายตัวหนาแน่นขึ้น (build up) เป็นขั้นตอนที่มีการก่อสร้างอาคารอยู่หนาแน่นในศูนย์กลางและเริ่มมีการขยายตัวของเมืองออกไป

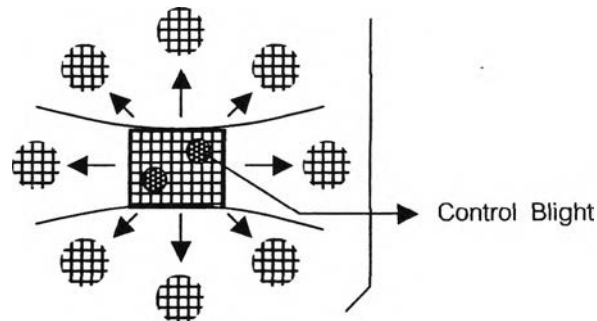

ขั้นที่ 3 เมืองขยายตัวออก (back flow) และศูนย์กลางเมืองเริ่มเสื่อมโทรม

¹¹ Patrick Geddes อ้างใน Branch, Milville C., *Urban planning theory* (Pennsylvania : Dowden , Hutchison & Rass, 1975), p. 87.

ขั้นที่ 4 เมืองเจริญเติบโตแบบกระจัดกระจาย (sprawling mass) และศูนย์กลางเมืองเสื่อมโทรม

2.3 แนวความคิดด้านระบบกิจกรรมและที่ตั้ง

Amos Rapoport¹² ได้ให้แนวความคิดที่เกี่ยวกับระบบกิจกรรม และระบบของที่ตั้งไว้ ดังนี้

2.3.1 แนวความคิดเรื่องกิจกรรม เวลา สถานที่

องค์ประกอบทางวัฒนธรรมหรือแบบแผนวิถีชีวิตของกลุ่ม เป็นรูปแบบหลักที่สำคัญของระบบแหล่งตั้งถิ่นฐาน เราสามารถศึกษาวัฒนธรรมได้จากสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่สุด นั่นคือ ระบบกิจกรรมของมนุษย์ ซึ่งจะเกิดขึ้นบนพื้นที่และเวลาที่ซ้อนทับกันสนิท หมายถึงการให้ความสำคัญทั้งเรื่องของกิจกรรมและการตัดสินใจพร้อมกัน เมื่อเราสามารถทราบตำแหน่งที่เกิดกิจกรรม ในเวลาหนึ่งก็จะสามารถนำไปเชื่อมโยงกับตำแหน่งของกิจกรรมอื่นในเวลาหนึ่ง หรือนำไปเชื่อมโยงกับที่ตั้งในช่วงเวลานั้นได้ การศึกษากิจกรรมบนพื้นที่ทำได้โดยพิจารณากิจกรรมที่เกิดขึ้นประจำวัน และใช้ตารางแสดงความสัมพันธ์ระหว่างพื้นที่และเวลา ทำให้เราสามารถรู้ได้ว่ากิจกรรมนั้นเกิดขึ้นที่ไหน เมื่อไร โดยกิจกรรมและเหตุการณ์นั้น อาจจะบ่งชี้ไปบนแผนที่เวลา-พื้นที่ (Time – space map) ซึ่งผลลัพธ์ของการศึกษาองค์ประกอบทั้ง 3 คือ รูปแบบกิจกรรม (Activity patterns) ซึ่งมีโครงสร้างที่ถูกส่งผ่านเชิงวัฒนธรรม(Culturally transmitted structure)ที่แสดงการปฏิสัมพันธ์กันระหว่างกิจกรรมของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพของชุมชน

¹² Amos Rapoport, "System of activities and system of settings," in *Domestic Architecture and the use of space : an interdisciplinary cross-cultural study*. Edited by Susan Kent (Cambridge : Cambridge University press, 1990)

2.3.2 ระบบของกิจกรรมและระบบของที่ตั้ง

กิจกรรมถูกถ่ายทอดโดยตรงจากวิถีชีวิตและรากฐานของวัฒนธรรม ทุกกิจกรรมเกี่ยวเนื่องกับองค์ประกอบ 4 ประการ คือ ตัวกิจกรรม การถูกนำไปใช้ ความเกี่ยวข้องกับกิจกรรมอื่นๆ และความหมายของกิจกรรม รวมเป็นระบบกิจกรรม โดยระบบกิจกรรมไม่สามารถเกิดขึ้นโดยปราศจากพื้นที่และเวลาได้ และไม่สามารถมองตัวกิจกรรมเพียงกิจกรรมเดียว แต่ต้องพิจารณาทั้งระบบกิจกรรม ส่วนที่ตั้ง (Setting) เป็นสภาพแวดล้อมกับระบบของกิจกรรมที่ต่อเนื่อง ซึ่งสภาพแวดล้อมและกิจกรรมถูกเชื่อมโยงด้วยกฎเกณฑ์(Rules)ต่างๆ เพื่อทำให้เกิดที่ตั้งที่เหมาะสม

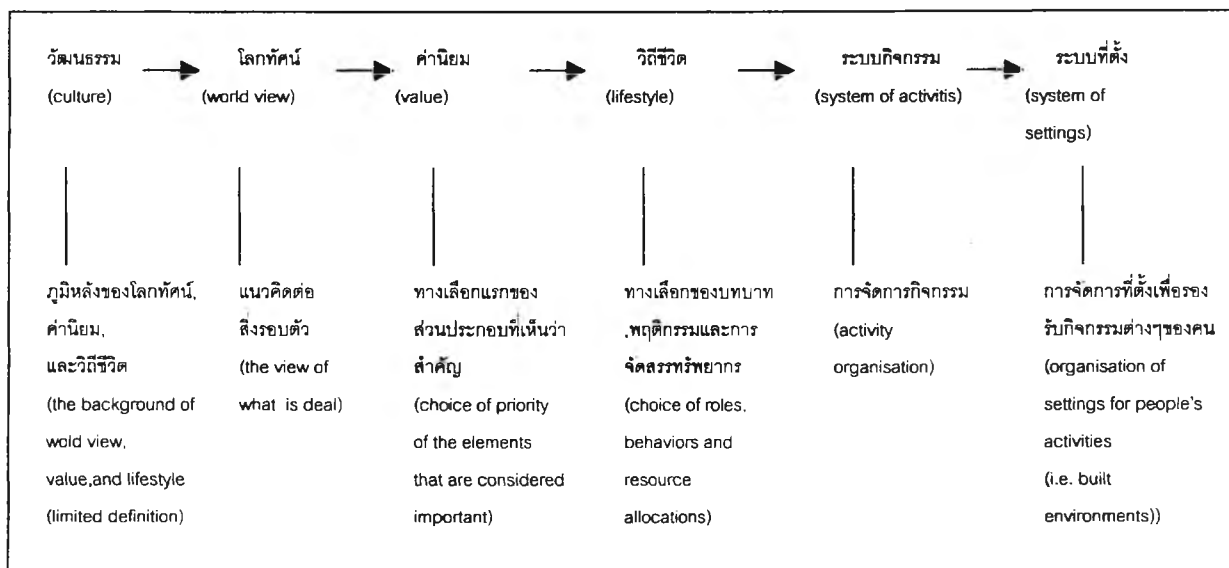
สภาพแวดล้อมสามารถสร้างแนวคิดให้กับที่ตั้งและระบบของกิจกรรม ในฐานะที่เป็นองค์ประกอบของ 4 ตัวแปร คือ พื้นที่ เวลา ความหมาย และการติดต่อสื่อสาร ซึ่งเป็นไปตามกิจกรรมที่แปรเปลี่ยนตามตัวแปรดังกล่าวและด้วยตัวกิจกรรมเอง ซึ่งเกี่ยวข้องกับการจัดเรียงกิจกรรมที่แตกต่างของกิจกรรมในเวลาและพื้นที่ ความเร็วของกิจกรรม(จำนวนของกิจกรรมต่อหน่วยเวลา) และจังหวะต่างๆ(ในช่วงของกิจกรรมเกี่ยวข้องกับวงจรหลากหลาย เช่นวิถีชีวิต ช่วงชีวิต ปี ฤดูกาล เทศกาล วันทำงาน วันหยุด กลางวัน กลางคืน เป็นต้น) ซึ่งหากกิจกรรมนั้นหนาแน่นเกิดขึ้นอย่างมากในพื้นที่ส่วนตัว เช่นภายในที่อยู่อาศัย หรือสวนหลังบ้าน กิจกรรมในพื้นที่เปิดโล่งของเมืองหรือพื้นที่สาธารณะในละแวกบ้านจะเกิดขึ้นน้อย และถ้ารูปแบบวัฒนธรรมเปลี่ยนไป กิจกรรมการใช้พื้นที่ก็จะเปลี่ยนเช่นกัน

2.3.3 ความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิต การทำกิจกรรมและการใช้พื้นที่

Amos Rapoport¹³ และ Haryadi แสดงให้เห็นว่าวิถีชีวิต การทำกิจกรรมและการใช้พื้นที่มีความสัมพันธ์กัน เริ่มจากการจำกัดความคำว่า "วัฒนธรรม" คือ สิ่งที่ส่งผลต่อความเชื่อ สภาพทางภูมิศาสตร์ สภาพทางเศรษฐกิจสังคม ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึงภูมิหลังหรือความเป็นมาของโลกทัศน์ ตลอดจนคุณค่า ค่านิยม และวิถีชีวิตของคนในพื้นที่นั้นๆต่างกันไป วัฒนธรรมจะก่อให้เกิด "โลกทัศน์" หรือเกิดแนวคิดต่างๆต่อสิ่งที่อยู่รอบตัวมนุษย์ ที่สามารถนำมาตีคุณค่าของสิ่งนั้นแล้วเลือกเอาคุณค่าที่มีความสำคัญมากกำหนดเป็น "ค่านิยม" สำหรับสังคมของตน ซึ่งค่านิยมจะใช้เป็นข้อยึดถือภายในสังคม เมื่อสังคมมนุษย์ในแต่ละพื้นที่นั้นๆมีการกำหนดค่านิยมของตนที่แตกต่างกัน ย่อมทำให้ "วิถีชีวิต" หรือการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในสังคมนั้นต่างกันไปด้วย ซึ่งวิถีชีวิตจะเป็นทางเลือกของบทบาทหรือพฤติกรรมต่างๆของมนุษย์ในการปฏิบัติร่วมกันในสังคม วิถีชีวิตของมนุษย์ในแต่ละสังคมอาจมีความเหมือนหรือแตกต่างกัน ซึ่งวิถีชีวิตของมนุษย์จะแสดงออกในรูปแบบ

¹³ Amos Rapoport, *An Companion Encyclopedia of anthropology : humanity, culture and social life* (New York: Rontledge, 1994)

ของ"ระบบกิจกรรม"หรือการจัดการกิจกรรมของตน ซึ่งการแสดงออกในรูปของระบบกิจกรรมต่างๆของมนุษย์นั้นจะต้องมีที่ตั้งเพื่อรองรับกิจกรรมที่เกิดขึ้น เช่น กิจกรรมการจับจ่ายใช้สอย ย่อมต้องมีตลาดเพื่อรองรับกิจกรรมนี้ เป็นต้น ดังนั้นจึงเกิดเป็นระบบการใช้พื้นที่ หรือ "ระบบที่ตั้ง" ในที่สุด ดังความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิต ระบบกิจกรรม และการใช้พื้นที่ ที่มีการอธิบายในแผนภูมิความสัมพันธ์ที่มีความเกี่ยวเนื่องกันของ วัฒนธรรม โลกทัศน์ ค่านิยม วิถีชีวิต ระบบกิจกรรม และระบบที่ตั้ง ดังนี้

แผนภูมิที่ 2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิต กิจกรรม และการใช้พื้นที่

ที่มา : Amos Rappoport, 1990.

2.4 แนวความคิดเกี่ยวกับย่านและองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง

2.4.1 ความหมายของย่าน¹⁴ (District)

ย่าน หมายถึง พื้นที่ส่วนหนึ่งของเมืองที่มีบริเวณขนาดกลางไปจนถึงขนาดใหญ่ คนจะรับรู้ความเป็นย่านเมื่อเข้าสู่ย่านนั้นๆแล้ว สามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ ย่านที่เกิดจากการรวมกลุ่มของอาคารและของกิจกรรม ลักษณะเฉพาะของย่าน คือ ความหลากหลาย และครอบคลุมบริเวณคาบเกี่ยวกันอย่างซับซ้อน

ย่านประวัติศาสตร์ หมายถึง พื้นที่ส่วนใดส่วนหนึ่งของเมือง หรือพื้นที่ส่วนใด

¹⁴ อภิชาติ กาบทอง, "กระบวนการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบชุมชนในกรุงรัตนโกสินทร์ : กรณีศึกษาย่านบางลำพู." (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาการวางผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 18-19.

ส่วนหนึ่งซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์หรือโบราณคดี อันประกอบไปด้วยอาคารและองค์ประกอบทางประวัติศาสตร์หรือแหล่งโบราณคดีหลายแห่งรวมกันเป็นพื้นที่หนึ่ง

ในลักษณะย่านประวัติศาสตร์ที่เป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งส่วนใดของเมือง จะปรากฏในเมืองที่มีการเปลี่ยนแปลง จะเหลือพื้นที่ส่วนนั้นเป็นพื้นที่ประวัติศาสตร์ของเมือง โดยส่วนใหญ่จะเป็นย่านใจกลางเมือง ย่านธุรกิจ หรือการปกครองเมือง อาจเป็นย่านพักอาศัยของเมืองก็ได้

2.4.2 องค์ประกอบพื้นฐานของการรับรู้จินตภาพที่แสดงเอกลักษณ์ของเมือง

หนังสือเรื่อง The Image Of the City ของ Kevin Lynch¹⁵ ได้กล่าวถึงการรับรู้จินตภาพเมือง ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบพื้นฐาน 5 ประการ ดังนี้

1) ทางสัญจร (Pathways) หมายถึง เส้นทางสัญจรหลักและรองที่ผู้คนใช้ในการสัญจรไปมา เมืองแต่ละเมืองมีโครงข่ายของถนนทั้งสายหลักและรอง อาคารหลังหนึ่งๆอาจมีทางเข้าออกหลายทางด้วยกัน โครงข่ายของถนนหลักในเมืองเป็นโครงข่ายของทางสัญจรส่วนรวมของเมือง

2) ย่าน (District) เมืองแต่ละเมืองย่อมประกอบด้วยละแวกบ้านหรือย่านจำนวนหลายๆแห่งรวมเข้าด้วยกัน เช่น ย่านศูนย์กลางเมือง ย่านชานเมือง ย่านพักอาศัย ย่านชุมทางรถไฟ ย่านอุตสาหกรรม ฯลฯ ในบางครั้งย่านดังกล่าวก็มีรูปทรงและขอบเขตที่ชัดเจน เช่น ย่านสยามสแควร์ แต่บางครั้งย่านดังกล่าวก็มีลักษณะหลายประการผสมผสานอยู่ด้วยกัน และไม่มีขอบเขตที่ชัดเจน เช่น ย่านบางรัก เป็นต้น

3) ขอบเขต (Edge) จุดสิ้นสุดของย่านใดก็คือขอบเขตของย่านนั้น ย่านบางแห่งไม่มีขอบเขตที่ชัดเจน แต่ขยายตัวออกจากศูนย์กลางไปที่ละน้อย จนผสมผสานเข้ากับย่านอื่น เมื่อย่านสองแห่งมาบรรจบกันเข้าที่ขอบเขตหนึ่งจะก่อให้เกิดตะเข็บ (seam) ขึ้น เช่น สนามหลวงเป็นแนวตะเข็บร่วมระหว่างย่านราชดำเนินและย่านท่าช้าง ท่าพระจันทร์ เป็นต้น

4) จุดหมายตา (Landmark) คือ ลักษณะเด่นภายในเมืองที่ปรากฏแก่สายตาโดยทั่วไป จุดหมายตาบางแห่งจะมีขนาดใหญ่มากเมื่อมองจะเห็นได้จากระยะไกล เช่น ภูเขาทอง หรือพระปรางวัดอรุณราชวราราม เป็นต้น จุดหมายตาบางแห่งมีขนาดเล็กและมองเห็นได้ในระยะใกล้ๆเท่านั้น เช่น หอนาฬิกา น้ำพุ รูปปั้น อนุสาวรีย์ขนาดเล็ก จุดหมายตาเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากของเมือง เพราะช่วยให้คนกำหนดพื้นที่และตำแหน่งที่อยู่ของตัวเองในเมืองได้ จุดหมายตาที่ดีควรเป็นจุดที่มองเห็นได้ชัดเจน ขณะเดียวกันก็ควรมีความสอดคล้องกลมกลืนไปกับองค์ประกอบอื่นๆของเมือง

¹⁵ Kevin Lynch, *The Image of the city* (Cambridge: Mass.:MIT Press, 1977), pp. 46-49.

5) จุดศูนย์รวม (Nodes) หมายถึง ศูนย์กลางของกิจกรรมซึ่งเป็นเสมือน จุดหมายตาประเภทหนึ่ง แต่ต่างกันตรงที่จุดศูนย์รวมจะมีการเคลื่อนไหวของกิจกรรมอยู่ตลอดเวลา ขณะที่จุดหมายตาเป็นองค์ประกอบหรือวัตถุที่สามารถมองเห็นได้ชัดเจน จุดศูนย์รวมก็มีความชัดเจนของการเป็นศูนย์กลางของกิจกรรมในเมือง ซึ่งบางครั้งจุดหมายตาและจุดศูนย์รวมก็อยู่ในสถานที่เดียวกัน เช่น บริเวณอนุสาวรีย์ชัยสมรภูมิ เป็นต้น¹⁶

นอกจากนี้ยังมีองค์ประกอบอื่นที่สำคัญ คือ

1) ที่เว้นว่างของเมือง (Urban Space) และที่โล่ง (Open Space) รูปร่างของเมือง รูปแบบ เกรน ขนาด ความหนาแน่น และพื้นผิวเป็นลักษณะเบื้องต้นของรูปทรงตัน (Solid Form) ซึ่งได้แก่อาคารและสิ่งก่อสร้างในเมือง ในการพิจารณางานสถาปัตยกรรมนั้น เราไม่เพียงแต่จะพิจารณาตัวอาคารเท่านั้น แต่เรายังพิจารณาไปถึงที่เว้นว่างที่เกิดจากการจัดวางอาคารด้วย ที่เว้นว่างของเมืองจะมีตั้งแต่ที่เว้นว่างในรูปของถนนไปจนถึงที่เว้นว่างที่เป็นสวนสาธารณะหรืออาจเลยไปถึงที่โล่งที่ล้อมรอบตัวเมืองอยู่ ซึ่งเราอาจแยกประเภทของที่เว้นว่างเหล่านี้ออกเป็น 2 รูปแบบ คือ รูปแบบสามัญหรือที่เว้นว่างของเมือง (Urban Space) ซึ่งโดยทั่วไปเกิดจากรูปด้านหน้าของอาคารและพื้นล่าง (Floor) ของเมือง และรูปแบบธรรมชาติที่ถูกนำเข้ามาภายในหรือรอบๆเมือง โดยทั่วไปแล้วที่เว้นว่างของเมืองจะแตกต่างกันออกไปตามลักษณะเด่นของมัน เช่น คุณภาพของการปิดล้อม คุณภาพของรายละเอียดและความเหมาะสม ตลอดจนกิจกรรมที่เกิดขึ้นภายใน ที่เปิดโล่งในเมืองมีประโยชน์ใช้สอยที่แตกต่างกันออกไปหลายประการด้วยกัน อาจจะเพื่อเสริมหรือต่อเติมรูปทรงของเมืองให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นหรืออาจใช้เป็นพื้นที่สำรองสำหรับการขยายตัวของเมืองในอนาคตก็เป็นได้¹⁷

2.5 แนวความคิดทางด้านการอนุรักษ์และพัฒนามรดกทางวัฒนธรรมของเมือง

Webster¹⁸ ผู้เชี่ยวชาญด้านการพัฒนาเมือง เสนอแนวคิดไว้ในการประชุมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง Thailand Urban Cultural Heritage แนวความคิดนี้ให้ความสำคัญต่อชุมชนเมืองในปัจจุบัน ตระหนักถึงความสำคัญของวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต เช่นเดียวกับวัฒนธรรมด้านอาคารและตระหนักถึงความสำคัญของอาคารบ้านเรือนร่วมสมัยเช่นเดียวกับโบราณสถานในฐานะ

¹⁶ วรรณศิลป์ พิทักษ์, องค์ประกอบของเมือง (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., 2538), หน้า 3-4. (อัดสำเนา)

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

¹⁸ Dugglas Webster, 1992 ช่างใน พามิลา นะราทิษฐ์, "วิวัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนกึ่งจีนและชุมชนวัดกัลยาณ์ กรุงเทพมหานคร." (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาการวางผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544), หน้า 32.

ส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมเมือง ซึ่งคำจำกัดความของวัฒนธรรมของ Webster ในภาพกว้าง หมายถึง

- 1) สิ่งแวดล้อมอาคารสถานที่
- 2) สิ่งที่มีได้มีอายุยืนยาว เช่น อาหาร งานนักชัตฤกษ์ การเพื่อนำ
- 3) สิ่งที่จับต้องได้ยาก เช่น การดำรงชีวิตประจำวัน สภาพอากาศที่แวดล้อม

ซึ่งสอดคล้องกับคำจำกัดความของ UNESCO ปี ค.ศ. 1995 ในรายงานเรื่อง "Our Creative Diversity" ในแง่ของสิ่งแวดล้อมและอาคาร ประเด็นสำคัญ คือ

น้ำ การตั้งถิ่นฐานทั้งเมืองและชนบทโดยทั่วไปมักจะอยู่ใกล้ลำน้ำ แหล่งน้ำ โดยเฉพาะแม่น้ำและริมฝั่งทะเลเป็นองค์ประกอบหลักของสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ

กิจกรรมในท้องถิ่น พื้นที่เมืองเป็นพื้นที่พิเศษ เพราะว่ามีความหนาแน่น มีชีวิตชีวา และมีความหลากหลาย ถนนซอย "ธรรมดา" ในเขตเมืองส่วนใหญ่จะมีความน่าสนใจและมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

วัฒนธรรม คือ องค์รวมของลักษณะเด่นทางจิตวิญญาณ ทางวัตถุ ทางสติปัญญา และความรู้สึกที่แสดงลักษณะของสังคมหรือกลุ่มสังคม ไม่เฉพาะแต่เพียงศิลปะและตัวอักษร แต่รวมทั้งการดำรงชีวิต สิทธิขั้นพื้นฐานความเป็นมนุษย์ ระบบคุณค่า ประเพณี และความเชื่อ โดยซึ่งสิ่งที่เน้น คือ วัฒนธรรมของเมืองไทยมีความสัมพันธ์กับสิ่งที่ไม่ใช่อาคารสถานที่ที่มนุษย์สร้างขึ้นด้วย แต่ไม่ได้หมายความว่าสิ่งแวดล้อมทางด้านอาคารไม่มีความหมาย แต่มันมีบทบาทเฉพาะของตนเอง

การสนับสนุน การรักษาและสร้างชีวิตชีวาให้แก่วัฒนธรรมของเมือง จะก่อให้เกิดผลประโยชน์มากมายต่อชุมชนท้องถิ่น ผลประโยชน์ที่สำคัญ คือ เอกลักษณะและการเป็นเจ้าของวัฒนธรรมและอดีตของตนเอง ผลประโยชน์รองลงมาจะอยู่ในรูปของชุมชนแห่งการเรียนรู้ มีความสร้างสรรค์และมีชีวิตชีวา นอกจากนั้นยังเพิ่มการจ้างงานและรายได้ ด้ายการเพิ่มกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับวิทยาการ การท่องเที่ยว และผู้อพยพที่แสวงหาความสุขสบาย ชุมชนทั้งหมดของไทยควรจะทำรายชื่อและประเมินสินทรัพย์ด้านวัฒนธรรมของตน ชุมชนบางแห่งที่ได้รับการสนับสนุนจากส่วน ท้องถิ่น อาจเก็บผลประโยชน์เชิงรุกในกิจการเกี่ยวกับประเพณีดั้งเดิมและความมีชีวิตชีวาของเมือง เรื่องสำคัญที่สุดคือจะต้องมีการรักษาและการบริหารการใช้ประโยชน์และกิจกรรมวัฒนธรรมของ ท้องถิ่นที่ไม่ให้เกินต่อความสามารถในการรองรับ (Carrying Capacity) ของสินทรัพย์นั้น

2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าข้อมูลของงานวิจัยต่างๆที่ได้จัดทำมาแล้ว และมีความเกี่ยวข้องกับงานวิจัยเรื่องพัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเก่าตำบลหลังสวน จังหวัดชุมพร ทั้งในเชิงเนื้อหาของงานวิจัยและเชิงพื้นที่ของตำบลหลังสวน จังหวัดชุมพร ดังมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

พามิลา หารารักษ์¹⁹ : วิวัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนกุฎีจีนและชุมชนวัดกัลยาณ์ กรุงเทพมหานคร ได้ทำการศึกษาวินิจฉัยการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนกุฎีจีนและชุมชนวัดกัลยาณ์ ลักษณะทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน ตลอดจนศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกิจกรรม วิถีชีวิต และการใช้พื้นที่ของคนในชุมชน รวมทั้งเสนอแนะแนวทางการพัฒนาชุมชนที่สอดคล้องกับเอกลักษณ์ชุมชนและวิถีชีวิต การศึกษาจะแบ่งประวัติศาสตร์เป็นยุคต่างๆ โดยมองถึงบทบาทของเมือง การตั้งถิ่นฐาน และสภาพแวดล้อมของเมืองในแต่ละยุค และอธิบายรูปแบบการตั้งถิ่นฐานชุมชนและองค์ประกอบชุมชนในด้านตำแหน่งที่ตั้งของพื้นที่ชุมชน รูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่แบ่งเป็นยุคต่างๆ และองค์ประกอบของชุมชนในปัจจุบันของทั้งสองชุมชน

ผลการศึกษาพบว่า ชุมชนทั้งสองแห่งมีศาสนสถานเป็นศูนย์กลาง มีการใช้พื้นที่โล่งโดยรอบสำหรับทำกิจกรรมของชุมชน โดยชุมชนกุฎีจีนมีสภาพสังคมเข้มแข็ง เนื่องจากมีการสืบทอดของกลุ่ม คริสตชนที่อาศัยอยู่ตั้งแต่บรรพบุรุษ มีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมทางสังคมที่มีระบบ ส่งเสริมให้คนในชุมชนปฏิสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง ทำให้พัฒนาพื้นที่ทางกายภาพของชุมชนได้ง่าย ในขณะที่ชุมชนวัดกัลยาณ์มีสภาพสังคมอ่อนแอ ไม่มีการรวมกลุ่มเป็นระบบ เนื่องจากขาดความต่อเนื่องของประชากรเดิมในพื้นที่ มีการอพยพเข้ามาเช่าบ้านอาศัยของคนต่างถิ่น มีการย้ายเข้าย้ายออกตลอดเวลา ลักษณะทางสังคมดังกล่าวก่อให้เกิดปัญหาด้านสภาพแวดล้อมและปัญหาสังคมตามมา

ผู้ศึกษาได้เสนอแนะแนวทางการพัฒนาชุมชนกุฎีจีนและชุมชนวัดกัลยาณ์ โดยให้มีการจัดกิจกรรมเพื่อส่งเสริมการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนวัดกัลยาณ์ การอนุรักษ์และบูรณะพื้นที่โบราณและบ้านโบราณเพื่อใช้ในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและส่งเสริมให้คนในชุมชนทั้งสองรักษาพื้นที่สำคัญและวิถีชีวิตความเป็นชุมชนอย่างยั่งยืน

¹⁹ พามิลา หารารักษ์. "วิวัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนกุฎีจีนและชุมชนวัดกัลยาณ์ กรุงเทพมหานคร." (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาการวางผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544)

ชัญญู ชีวภรณ์วิวัฒน์²⁰: ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการตั้งถิ่นฐานย่านบางลำภู ได้ทำการศึกษาวิวัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ของชุมชนย่านบางลำภู พร้อมเสนอแนะบทบาทและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่เหมาะสม โดยเป็นการวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ มีการสังเกตการณ์และสัมภาษณ์แบบสืบประวัติ ในพื้นที่แขวงชนะสงครามและแขวงตลาดยอด เขตพระนคร การศึกษาครั้งนี้ใช้ทฤษฎีวิวัฒนาการชุมชนเมืองของ Patrick Geddes ในการแบ่งช่วงพัฒนาการของพื้นที่ศึกษา และใช้ทฤษฎีที่อธิบายถึงปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของ Michael Carr มาประกอบในการอธิบายรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของพื้นที่

จากการศึกษาวิวัฒนาการของการตั้งถิ่นฐานและปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการตั้งถิ่นฐานบริเวณย่านบางลำภู พบว่าลักษณะเดิมของชุมชนมีวิถีชีวิตผูกพันกับแม่น้ำลำคลอง ทั้งในด้านการอุปโภคบริโภค การเดินทาง ฯลฯ เหล่านี้ถือเป็นวิถีชีวิตอันเรียบง่าย เป็นเอกลักษณ์เฉพาะของท้องถิ่น ต่อมามีการพัฒนาในด้านต่างๆเข้าสู่พื้นที่ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านการตั้งถิ่นฐาน การคมนาคม การดำรงชีวิต ซึ่งทำให้บทบาทของย่านซึ่งแต่เดิมเป็นพื้นที่อยู่อาศัย มีตลาดเป็นศูนย์กลางในการเติบโตของเมือง โดยมีวังและวัดเป็นแกนนำ กลายมาเป็นพื้นที่พาณิชย์กรรมที่สำคัญ และแหล่งที่พักนักท่องเที่ยว โดยปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ได้แก่

- 1) อิทธิพลจากสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง
- 2) อิทธิพลจากธรรมชาติของสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ
- 3) อิทธิพลจากเทคโนโลยี เช่น ระบบการขนส่ง ระบบถนน และสิ่งปลูกสร้าง
- 4) อิทธิพลจากอดีต เช่น ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแต่ดั้งเดิม วัฒนธรรม ศาสนา ความเชื่อ ค่านิยม และวิถีชีวิต

โดยผู้ศึกษาได้เสนอแนะบทบาทที่เหมาะสมในอนาคตของย่านบางลำภู คือ ให้เป็นศูนย์รวมกิจกรรมของประชาชน ย่านที่พักอาศัย กิจกรรมเพื่อการท่องเที่ยว และกิจกรรมย่านการค้า ส่วนรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่เหมาะสมสำหรับชุมชนย่านบางลำภู คือ เป็นอาคารเก่ามีความสูงน้อยที่ยังคงเอกลักษณ์ของอาคารดั้งเดิมไว้ โดยมีมาตรการควบคุมพื้นที่ในด้านการใช้ประโยชน์ที่ดิน รูปแบบอาคาร และความหนาแน่นของการพัฒนา

²⁰ ชัญญู ชีวภรณ์วิวัฒน์, "ปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงการตั้งถิ่นฐานย่านบางลำภู," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาการวางผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544)

จริยาพร รัศมีแพทย์²¹: รูปแบบการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของชุมชนมอญบ้านบางกระดี กรุงเทพมหานคร ได้ทำการศึกษาถึงประวัติความเป็นมา สภาพทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และเอกลักษณ์ของชุมชนมอญบ้านบางกระดี ตลอดจนรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนนี้เพื่อเสนอแนวทางในการพัฒนารูปแบบการตั้งถิ่นฐานและการรักษาเอกลักษณ์ของชุมชนไว้

จากผลการศึกษาทำให้ทราบว่าปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐานมี 2 ปัจจัยหลัก คือ ปัจจัยทางธรรมชาติและปัจจัยทางวัฒนธรรม โดยปัจจัยทางธรรมชาติได้แก่ปัจจัยทางภูมิศาสตร์ซึ่งจะเป็นปัจจัยที่อธิบายได้โดยลักษณะภูมิประเทศ ทรัพยากรในพื้นที่ ส่วนปัจจัยทางวัฒนธรรม โดยการทำให้ทันสมัย (modernization) เป็นปัจจัยที่มนุษย์กระทำขึ้น

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนมอญบ้านบางกระดีก็มีการเปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยต่างๆที่เกิดขึ้น โดยเริ่มต้นจากรูปแบบการตั้งถิ่นฐานที่อาศัยความเชื่อเกี่ยวกับการปลูกบ้านประเพณี วัฒนธรรมที่ผูกพันกับพุทธศาสนา สภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นพื้นที่ราบและมีแม่น้ำลำคลองเกิดเป็นการคมนาคมที่อาศัยทางน้ำเป็นหลัก รวมทั้งทรัพยากรธรรมชาติทั้งน้ำและป่าไม้ ทำให้รูปแบบการตั้งถิ่นฐานเป็นไปในแบบพึ่งพาธรรมชาติ เกิดพื้นที่เกษตรกรรม และการรักษาพื้นที่ป่าโดยมีลำคลองเป็นแกนในการสัญจรของชุมชน และมีการตั้งถิ่นฐานยาวไปตามแนวลำคลอง บ้านเรือนหันหน้าเข้าหาน้ำ จนมีปัจจัยต่างๆเพิ่มเข้ามา เช่น การเกิดน้ำเค็มไหลสู่พื้นที่และกุ้งมีราคาดีอาชีพของชาวมอญจึงเปลี่ยนแปลงจากการทำนาทำนากุ้ง มีการเข้าถึงของเส้นทางคมนาคมทางบกทำให้เรือลดความสำคัญ ถนนกลายเป็นแกนการเดินทางในชุมชน บ้านเรือนหันเข้าหาทางเดินเท้า ตลอดจนเกิดการพัฒนาด้านอุตสาหกรรมสู่พื้นที่ ประชากรเพิ่มมากขึ้น ความสัมพันธ์และรูปแบบการตั้งถิ่นฐานจึงเปลี่ยนไปมีความหนาแน่นของอาคารมากขึ้น และมีสิ่งปลูกสร้างร่วมสมัยมาแทรกในชุมชน

ผู้ศึกษาได้เสนอแนะแนวทางในการพัฒนาชุมชนเพื่อการอนุรักษ์คุณค่าของชุมชนจากรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและคุณค่าอื่นๆ เป็น 4 ประเด็นหลัก คือ

- 1) แนวทางการพัฒนาสิ่งปลูกสร้างและการใช้ที่ดิน
- 2) แนวทางการพัฒนาพื้นที่ว่างเปล่าและพื้นที่สาธารณะ
- 3) แนวทางการพัฒนาโครงข่ายสาธารณูปโภคสาธารณูปการ
- 4) แนวทางการพัฒนาในด้านเศรษฐกิจและสังคม

²¹ จริยาพร รัศมีแพทย์, "รูปแบบการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนของชุมชนมอญบ้านบางกระดี กรุงเทพมหานคร." (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาการวางผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544)

2.7 กรอบแนวความคิด

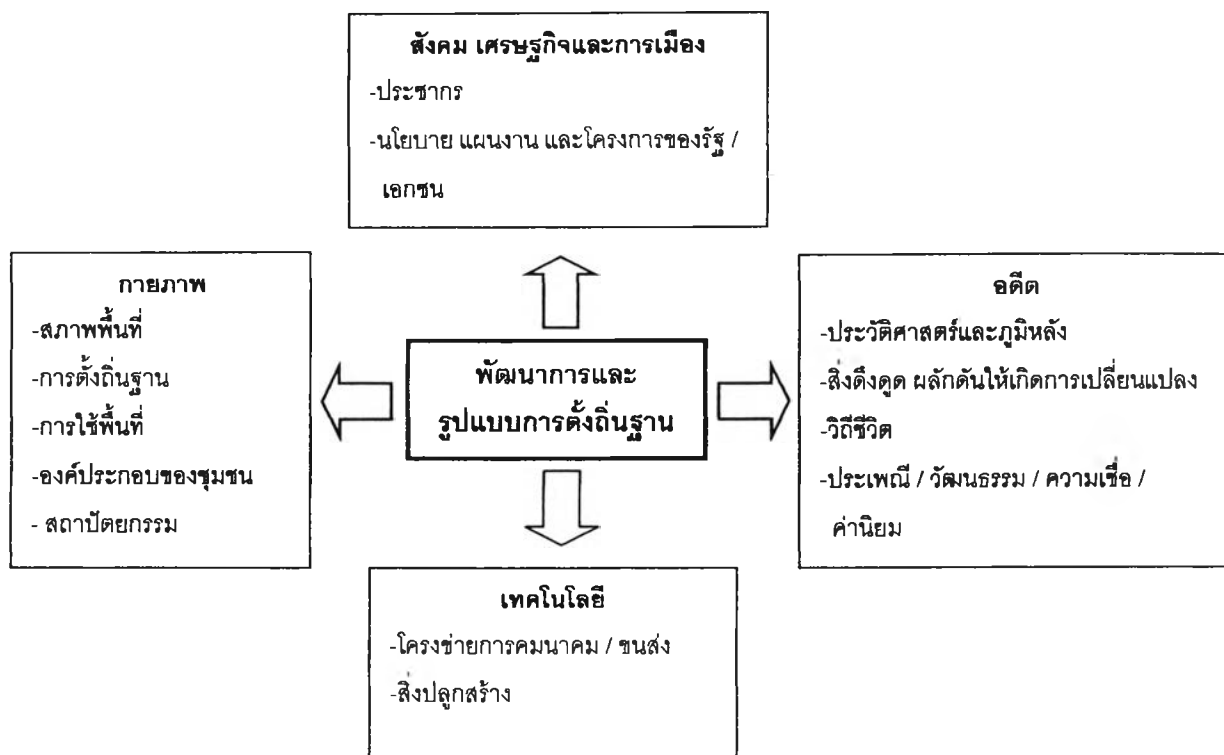
ในงานวิจัยเรื่องพัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเก่าตำบลหลังสวน จังหวัดชุมพร ได้นำแนวความคิดและแบบจำลองที่กล่าวในข้างต้นมาประยุกต์ใช้เพื่ออธิบายพัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน โดยปรับปรุงกรอบแนวความคิดจากแบบจำลองปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของ Michael Carr ใน 4 อิทธิพลหลัก คือ อิทธิพลจากสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง อิทธิพลจากเทคโนโลยี อิทธิพลจากธรรมชาติของสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และอิทธิพลจากมรดก โดยทำการปรับปรุงอิทธิพลต่างๆ ในส่วนของปัจจัยย่อย เพื่อให้สามารถใช้อธิบายรูปแบบพัฒนาการและการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเก่าตำบลหลังสวนได้ครบทุกประเด็น ดังนี้

ด้านกายภาพ จะกล่าวถึงสภาพพื้นที่ของชุมชน การใช้ที่ดิน องค์ประกอบของชุมชน สถาปัตยกรรม และการตั้งถิ่นฐานของชุมชนตั้งแต่อดีตสืบมาถึงปัจจุบัน

ด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง จะศึกษาลักษณะทางประชากร การประกอบอาชีพ กิจกรรมทางเศรษฐกิจ รวมทั้งนโยบาย แผนงาน และโครงการในการพัฒนาของภาครัฐเพื่อทำความเข้าใจถึงสภาพปัจจุบันและคาดการณ์แนวโน้มของชุมชนในอนาคต

ด้านเทคโนโลยี จะศึกษาถึงการพัฒนาที่เข้าสู่พื้นที่ เช่น โครงข่ายคมนาคมขนส่ง สิ่งปลูกสร้างต่างๆที่เกิดจากการพัฒนา และการอพยพย้ายถิ่นของประชากรที่มีการเปลี่ยนแปลงตามเทคโนโลยีหรือการพัฒนาที่เกิดขึ้น

ด้านอดีต จะศึกษาประวัติศาสตร์ ความเป็นมา ของชุมชนที่มีการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ตลอดจนสิ่งดึงดูดหรือผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง รวมทั้งวิถีชีวิต ประเพณี วัฒนธรรม ความเชื่อ และค่านิยม เพื่ออธิบายพัฒนาการของชุมชนจากอดีตถึงปัจจุบัน

แผนภูมิที่ 2.3 กรอบแนวความคิด
ปรับปรุงจากแนวคิดของ Michael Carr

2.8 ขั้นตอนการศึกษา

จากการวางกรอบแนวความคิดในการศึกษาพัฒนาการและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเก่าตำบลหลังสวน สามารถจัดลำดับเป็นขั้นตอนในการทำการศึกษาดังนี้

- 1) ทำการศึกษาสภาพทั่วไปของชุมชนเก่าตำบลหลังสวนในด้านประวัติศาสตร์ ลักษณะทางกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรม ควบคู่กับแนวความคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 2) วิเคราะห์และประมวลผลข้อมูลออกมาในรูปของพัฒนาการของชุมชน โดยแบ่งพัฒนาการออกเป็น 3 ช่วงใหญ่ โดยช่วงสุดท้ายแบ่งเป็น 2 ช่วงย่อย โดยใช้การยึดหลักเส้นทางคมนาคมและเหตุการณ์สำคัญเป็นเกณฑ์ คือ

ช่วงที่ 1 ชุมชน 2 ศูนย์กลาง (สมัยอยุธยาตอนปลาย - พ.ศ. 2458)

ช่วงย่อยที่ 1 บางยี่ไรเป็นศูนย์กลางการปกครอง

(สมัยอยุธยาตอนปลาย - พ.ศ. 2420)

ช่วงย่อยที่ 2 ผู้นำชาวจีนกับศูนย์กลางที่บางขันเงิน

(พ.ศ. 2421 - พ.ศ. 2458)

ช่วงที่ 2 ชุมชนเข้าหาเส้นทางรถไฟ (พ.ศ. 2459 - พ.ศ. 2509)

ช่วงที่ 3 เส้นทางคมนาคมเข้าถึงพื้นที่ (พ.ศ. 2483 - พ.ศ. 2547)

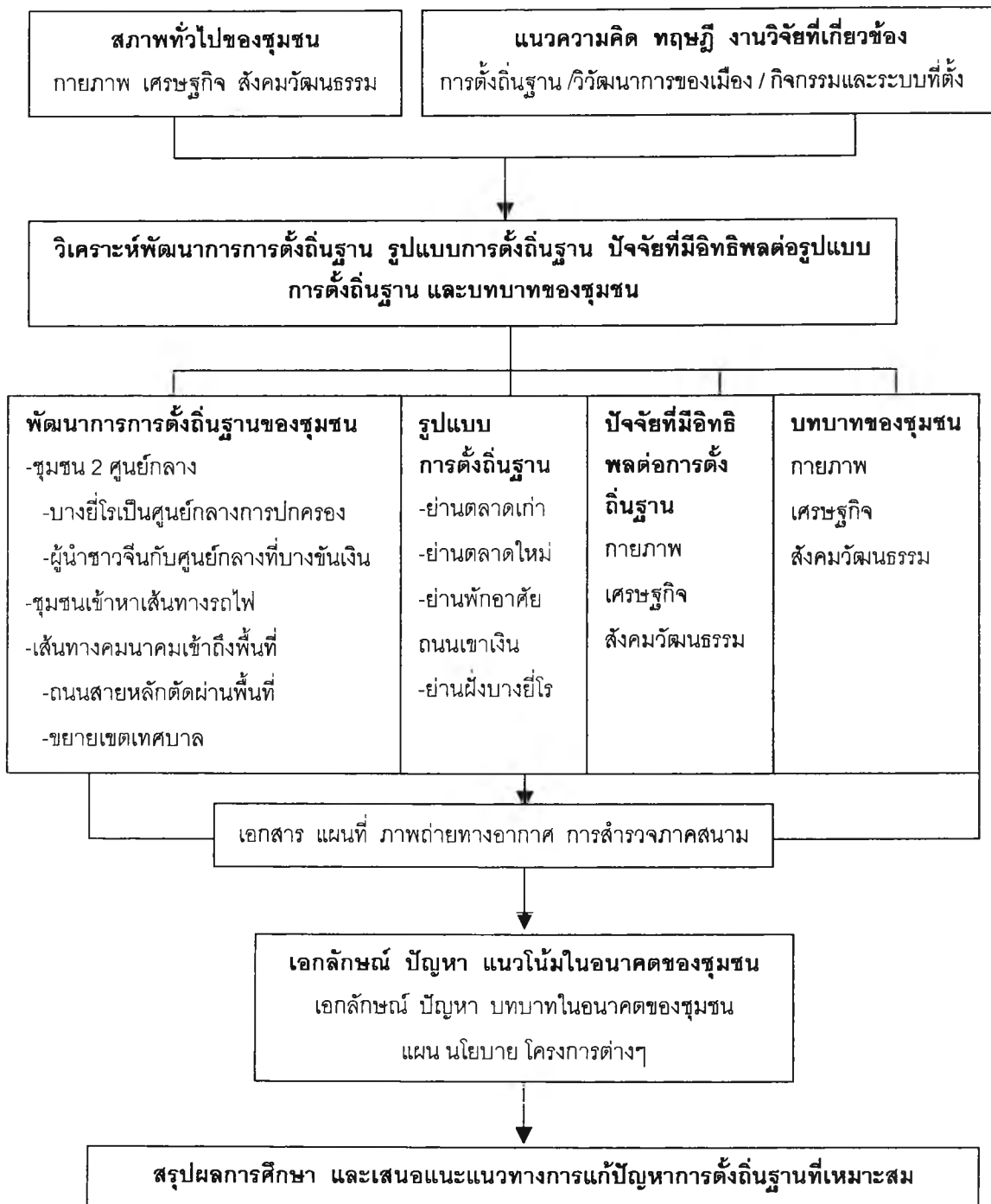
ช่วงย่อยที่ 1 ถนนสายหลักตัดผ่านพื้นที่ (พ.ศ. 2510 - พ.ศ. 2535)

ช่วงย่อยที่ 2 ขยายเขตเทศบาล (พ.ศ. 2536 - พ.ศ. 2546)

3) วิเคราะห์ข้อมูลในแต่ละช่วงพัฒนาการของชุมชนในด้านรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐานและบทบาทของชุมชน โดยอาศัยเครื่องมือทางเอกสาร แผนที่ ภาพถ่าย ทางอากาศ และการสำรวจภาคสนาม ประกอบกัน

4) วิเคราะห์เอกลักษณ์ ปัญหา และแนวโน้มในอนาคตของชุมชน โดยแบ่งพื้นที่ชุมชน ตามลักษณะรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน กิจกรรม และบทบาทในพื้นที่ที่แตกต่างกัน ได้เป็นพื้นที่ย่าน 4 ย่าน คือ ย่านตลาดเก่า ย่านตลาดใหม่ ย่านพักอาศัยบริเวณถนนเขาเงิน และย่านพักอาศัย บริเวณฝั่งบางยี่ไร

5) ทำการสรุปผลการศึกษา และวิเคราะห์บทบาทในอนาคตของเมืองเพื่อทำการเสนอแนะแนวทางการแก้ปัญหาการตั้งถิ่นฐานที่เหมาะสมกับชุมชนในอนาคต

แผนภูมิที่ 2.4 ขั้นตอนการศึกษา